

Ahlak Kavramı Üzerine Etimolojik ve Semantik Bir Araştırma*

SUAT KOCA
Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi
kocas@ankara.edu.tr

Öz

Bu çalışma klasik Arapça sözlükler çerçevesinde ahlak sözcüğünün anlamı üzerine odaklanmakta ve kavramın etimolojik-semantik bir analizini sunmayı amaçlamaktadır. Ahlak, Arapça *h-l-k* kökünden gelmektedir ve bu kök doğrudan ahlaka taalluk eden bir unsur taşımamaktadır. *h-l-k* kökünün hemen bütün türevleri, bu kökün temel anlamı olan *taqdîr* ile ilişkilendirilmiştir. Klasik sözlüklerde ahlak, en genel anlamıyla insanın yaratılıştan gelen kökleşmiş doğası ve karakteri olarak anlaşılmakta ve tanımlanmaktadır. Bu anlayış, büyük ölçüde erdem etiğine dayalı klasik ahlak tasavvuruyla da örtüşmektedir. Ahlakın sözlük anlamı, bu sözcüğün klasik dinî, felsefî ve edebî metinlerdeki kullanımında içkin durumdadır.

Anahtar Kelimeler: *h-l-k*, *ahlak*, *taqdîr*, karakter, huy, kişilik, erdem, alışkanlık, gelenek

Abstract

An Etymological and Semantic Investigation of the Word *akhlāq*

This paper aims to carry out an investigation of the word *akhlāq* (s. *khuluq*) from an etymological-semantic perspective by mainly considering the classical Arabic lexicons. Although this word is often used as signifying “moral”, the root *kh-l-q* and the word *akhlāq* derived from this root does not directly involve a moral content. Even a small survey through classical Arabic lexicons shows that the primary meaning of the word *kh-l-q* is *taqdîr*, that is, “the act of measuring or determining the measure or proportion, and making a thing by measure.” Based on these data, the word *akhlāq* is considered and defined to be the nature and moral character of the human in the classical Arabic lexicons. This approach is consistent with the moral conception of the classical virtue ethics. The lexicographical meaning of the word *akhlāq* is also immanent in the way it is used in classical religious, philosophical, and literary texts.

Keywords: *kh-l-q*, moral, ethics, *taqdîr* (measuring), character, temperament, personality, virtue, tradition

* Bu makale bazı düzenlemelerle “Ahlak Hadisleri ve Değerlendirme Esasları” başlıklı yayınlanmamış doktora tezimizden (Ankara Üniversitesi, Ankara, 2016) üretilmiştir.

Arapça *hulūk* (ç. *ahlāk*) sözcüğünün temel anlamı konusunda klasik Arapça sözlüklerin sunduğu içerik¹ ilk bakışta şaşırtıcı bir görünüm arz eder. Yaygın kanaatin aksine, *h-l-k* kökünün ve bu kökten türeyen *hulūk* sözcüğünün temel/kök anlamları arasında doğrudan ahlaka taalluk eden bir muhteva yer almamaktadır. Klasik sözlükler arasında yapılacak hızlı bir inceleme bile, *h-l-k* kökünün temel anlamının *taqdīr*² yani “bir nesneyi düzgün/ölçülü bir biçimde³ oranlamak ve ölçümlemek”⁴ olduğu konusunda açık bir görüş birliği olduğunu göstermektedir. Bir deriyi ayakkabı veya kırba yapmak için uygun ve orantılı bir biçimde ölçüp biçmeyi ifade eden *halaktu’l-edīm* tabiri, sözlüklerde *taqdīr*in anlamını gösteren yaygın örneklerden biridir.⁵ Bir işi önceden tasarlamak ve planlamakla ilgili örnekler de *taqdīr*in kapsamında değerlendirilmiştir.⁶ *H-l-k* kökünün bütün türevlerinin bir şekilde *taqdīr* anlamıyla irtibatlı olduğu veya temelde *taqdīr*e rücu ettiği anlaşılmaktadır.⁷ İlgili kökün iki *asıl* anlamının olduğunu belirten İbn Fāris (ö.395/1004) ise *taqdīr*in yanına şu anlamı da eklemektedir: “Bir nesneyi düz/pürüzsüz hale getirmek” (*melāsetu’ş-şey*).⁸ Ancak Arap dilcileri ekseriyetle bu anlamı müstakil olarak değil, *taqdīr*den türetilmiş bir anlam olarak zikretmişlerdir.⁹

Erken dönem sözlüklerdeki bu lügavî tespitlerin kadim kökenlerinin izinin sürülmesi, ilgili kökün temel ve yan anlamlarını ayırtırmak açısından önem arz eder. Bu bağlamda Arapça’daki *h-l-k* kökünün diğer bazı Sâmi

¹ Bu konuda klasik sözlüklerden derlenmiş malzemeyi bir arada görmek için bkz. Mustafa Ünver, “Kur’an’da Yaratma Konulu Bir Kavram: “Haleqa”,” *İslâmî Araştırmalar* 15:4 (2002), ss.497-511; Necla Yasdıman Demirdöven, “Arapça Sözlüklerde (ك ل ح) H-L-K Kökü Türevleri ve Verilen Kur’an Ayeti Örneklerinin Mukayesesi,” *EKEV Akademi Dergisi* 19:63 (2015), ss.243-286.

² El-Halîl b. Aḥmed, *Kitābu’l-Ayn*, tah. Mehdî el-Maḥzûmî ve İbrâhîm es-Sâmerâî (Beyrut: Dâru Mektebeti’l-Hilâl, tsz.), c.4, ss.151-152; Muḥammed b. Aḥmed el-Ezherî, *Tehzîbu’l-Luġa*, tah. Muḥammed İvaḍ Mur’ib (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, 2001), c.7, ss.16-18; Ebû Naşr İsmâîl b. Ḥammâd el-Cevherî, *eş-Şihâh: Tâcu’l-Luġa ve Şihâhu’l-‘Arabiyye*, tah. Aḥmed ‘Abdulġafûr ‘Atṭâr (Beyrut: Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, 1987), c.4, s.1470.

³ Sözlüklerin çoğunda *h-l-k* için yalnızca *et-takdīr* karşılığı verilirken, er-Râġib el-İşfahânî onun için *et-takdīr el-mustakīm* ifadesini kullanır. Bu ilaveden, *h-l-k*’nin sıradan ve öylesine değil, düzgün ve ölçülü bir düzenleme/şekillendirme işi olduğu sonucu çıkarılabilir. Bkz. er-Râġib el-İşfahânî, *el-Mufradât fî Ġaribi’l-Kur’ân*, tah. Şafvân ‘Adnân Dâvudî (Dimeşk: Dâru’l-Kalem; Beyrut: ed-Dâru’ş-Şâmiyye, 1412), s.296.

⁴ Mütercim ‘Aşim Efendi, *Kāmūs Tercemesi: el-Okyânusu’l-Basîṭ fî Tercemeti’l-Kāmüsü’l-Muḥîṭ* (İstanbul: Bahriye Matbaası, 1305), c.3, s.835. Ebû’l-Bekâ da buradaki *taqdīr*i, iki nesneyi birbirine eşitlemek (*el-musâvât beyne şey’eyn*) olarak açıklamaktadır. Bkz. Ebû’l-Bekâ’ el-Kefevî, *el-Kulliyât*, tah. ‘Adnân Dervîş ve Muḥammed el-Miṣrî (Beyrut: Mu’essesetu’r-Risâle, 1998), s.673.

⁵ El-Ezherî, *Tehzîbu’l-Luġa*, c.7, s.16.

⁶ El-Cevherî, *eş-Şihâh*, c.4, s.1471.

⁷ Bkz. Ebû Hilâl el-‘Askerî, *el-Furûku’l-Luġaviyye* (Kahire: Dâru’l-‘İlm ve’ş-Şekâfe, tsz.), s.137.

⁸ Ebû’l-Ḥuseyn Aḥmed b. Fâris, *Mu’cemu Mekâyisi’l-Luġa*, tah. ‘Abdusselâm Muḥammed Hârûn (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1979), c.2, s.213.

⁹ Mesela bkz. el-Cevherî, *eş-Şihâh*, c.4, s.1471.

dillerdeki karşılıklarını araştırmak aydınlatıcı olabilir. Kuşkusuz bu konuda temel kaynaklar üzerinden bir görüşe ulaşmak ayrı bir uzmanlık gerektirir. Ancak bilimsel nitelikli geç dönem kaynakları üzerinden ihtiyatlı bir şekilde fikir edinmek mümkün ve hatta faydalı olacaktır. Eski Ahid’de *h-l-k* kökünün ‘pürüzsüz ve kolay olmak’ ve ‘bölmek ve ayırmak’ olmak üzere iki temel anlamda kullanıldığı belirtilmiştir.¹⁰ İlgili kökün ‘bölmek ve ayırmak’ anlamıyla Sâmi dilleri içerisinde sadece İbranice ve Aramice’de yer aldığı tespit edilmiştir. Modern dil bilimciler bir taraftan bu kökü Arapça ‘şekil ve biçim verme (*taḳdīr*)’ anlamına gelen *ḥalāḳa* ile bağdaştırmışlar; diğer taraftan ‘düzgün, kolay ve pürüzsüz olmak’ anlamındaki İbranice *h-l-k* kökünün, ‘pürüzsüzleştirmek ve kolaylaştırmak’ anlamına gelen Arapça *ḥalāḳa* köküne karşılık geldiğini ifade etmişlerdir.¹¹

Yaygın olarak ‘yaratma’ anlamında kullanılan *h-l-k* kökünün bu anlamının, klasik Arapça sözlüklerde temel anlam olarak zikredilmemesi dikkat çekicidir. Bu bağlamda –istisnâ olarak– Arap dili ve edebiyatının dördüncü asırdaki önemli isimlerinden Ebū Bekr İbnu’l-Enbārī (ö.328/940), *h-l-k* kökünün Arap kelamında iki temel anlamının olduğunu belirtmiş ve *taḳdīr* anlamından önce şu anlamı kaydetmiştir: Bir asla/modele dayanmadan yaratılmış bir nesneyi örnek alarak başka bir nesne yaratmak (*el-inṣā’ alā miṣālin ebde’ahu*).¹²

Arap dilinde *h-l-k*’nın ‘yaratma’ anlamında kullanıldığı sayısız örnek bulunduğu bir gerçektir;¹³ ancak ‘yaratma’yı *h-l-k* kökünün temel anlamları arasında sayan İbnu’l-Enbārī’nin, ileri sürdüğü bu görüşüyle klasik lügat bilginleri içinde yalnız kaldığını ve ikna edici deliller sunmadığını belirtmeliyiz. Öyle anlaşılıyor ki İbnu’l-Enbārī *h-l-k* kökünün eş-süremlî ve art-süremlî anlamları arasındaki göreceli ilişkiyi tanımlamakta yeterince titiz davranmamıştır.¹⁴ Zira klasik sözlük yazarlarının çoğunun, ‘yaratma’ eylemini bir tür *taḳdīr* olarak kabul ettikleri ve ‘yaratma’nın, *h-l-k* kökünün

¹⁰ İlgili kökün Eski Ahid’de geçtiği yerler ve anlamları ile ilgili olarak bkz. *Theological Dictionary of the Old Testament*, ed. G. Johannes Botterweck, Helmer Ringgren, terc. David E. Green (Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 1980), c.4, s.447-451.

¹¹ H. H. Schmid, “קלה-ḥlq,” Ernst Jenni & Claus Westermann (ed.), *Theological Lexicon of the Old Testament*, terc. Mark E. Biddle (Peabody, MA: Hendrickson Publishers, 1997) içinde, c.1, s.431; *Theological Dictionary of the Old Testament*, c.4, s.447.

¹² El-Ezherī, *Tehzību’l-Luġa*, c.7, s.16.

¹³ Mesela Kur’an’da ağırlıklı olarak bu anlamda kullanılmıştır. Bkz. Ünver, “Kur’an’da Yaratma Konulu Bir Kavram: Haleqa,” ss.497-511.

¹⁴ Bu konuda er-Rāġib el-İṣfahānī dikkatli bir üslup kullanır. O, *h-l-k*’nın tanımında söz konusu ayrıma şöyle işaret eder: “El-Hāḳ: Asıl (anlam), doğru/düzgün ölçümleme/oranlamadır (*et-taḳdīr el-mustakīm*). Ancak bazen bir nesneyi bir model ve asil olmadan yaratmada (*ibdā*) ve bir nesneyi başka bir nesneden yaratmada (*icād*) kullanılır.” Bkz. *el-Mufredāt fī Ġaribi’l-Kur’ān*, s.296.

aslî anlamı olan *taqdîr* kapsamında olduğunu düşündükleri¹⁵ anlaşılmaktadır.¹⁶ Erken dönem sözlüklerinde *h-l-k* kökünün ‘yaratma’ anlamının fazlaca vurgulanmamasının, böyle bir etimolojik mülâhazaya dayandığı da söylenebilir. Şu halde *h-l-k* kökünün temel anlamı (*taqdîr*) zaman içinde genişlemiş, temel anlama bağlı olarak Arapça’da yeni bir yan anlam (*yaratma*) kazanmıştır.

h-l-k kökünün Arapçadaki temel anlamı ile ‘ahlak’ arasında –tıpkı ‘yaratma’da olduğu gibi– semantik bir ilişkiden söz etmemiz mümkün müdür? ‘Ahlak’ ile tam olarak neyin kastedildiğini belirlemek sorumuzun cevabı için anahtar bir rol oynar. Klasik lügatlarda insanın yaratılış ve kişilik özelliklerinin kaynağı olarak atıfta bulunulan sözcüklerin başında *hulk/huluk* gelir. Bu manada ahlak “insanın yaratılıştan gelen tabiatının adıdır” (*huve mâ hulika ‘aleyhi mine’t-tab*).¹⁷ Lügatlarda ahlakı tanımlamada kullanılan *tabî’a*,¹⁸ *fiṭra*,¹⁹ *eş-şûratu l-bâṭine*,²⁰ *cibilliyeye* ve *seciyye*²¹ gibi ifadeler onun yaratılışla ve karakterle ilgisini göstermektedir.²² Bâbânzâde Ahmed Na’ım’e (ö.1934) göre bugün *huluk* kelimesini karşılamak için seçilecek en uygun sözcük *karakterdir*:

Bu kelimenin [*caractère*] ta’rîfi ile mevâkı’-i isti’mâli bizim -dammi- hâ ile “*huluk*” dediğimize tamamen muntabıktır. Bizce *huluk* bir meleke-i râsihâdır ki ânınla a’mâl, nefs-i nâṭıkadan fikr u reviyeye, tekellüfe hâcet kalmaksızın bi’s-suhüle şudûr eder. Ğaḏab, ḥased, kerem, şecâat, ‘iffet... ilh. gibi. *Caractères* de zaten budur. Bunu *huluk* müradifi olan “*seciyye*” ile tercüme etmiyorum. Çünkü *-caractér*ler gibi- ahlakın da iyisi kötüsü

¹⁵ Mesela el-Ezherî, *aḥsenu l-hâlikîn* (23/el-Mu’minün:14) ayetinin *aḥsenu l-muḥaddirin* anlamında; *taḥlukuṅne ifken* (29/el-Ankebüt:17) âyetinin de *tukaddirüne kizben* anlamında olduğunu kaydetmektedir. Bkz. el-Ezherî, *Tehzîbu l-Luġa*, c.7, s.16. İbnu l-Eşîr de Allah’ın *el-Ḥâlik* ismi ile *h-l-k*’nin kök anlamı *taqdîr* arasında bağ kurmaktadır. Bkz. Ebû’s-Se’âdât Mecduddîn el-Mubârak b. Eşîruddîn el-Cezerî, *en-Nihâye fî Ğarîbi l-Ḥadiş ve l-Eşer*, tah. Tâhir Ahmed ez-Zâvî ve Maḥmûd Muhammed et-Ṭanâhî (Beyrut: el-Mektebetu l-İlmiyye, 1979), c.2, s.144.

¹⁶ Bu yönde benzer bir tespit için bkz. Ünver, “Kur’an’da Yaratma Konulu Bir Kavram: “Haleqa”,” s.500.

¹⁷ Ebû l-Feyd el-Murtaḏâ ez-Zebîdî, *Tâcu l-’Arûs min Cevâhiri l-Ḳāmûs* (Beyrut: Dâru l-Hidâye, tsz.), c.25, s.257.

¹⁸ Ebû l-Feth ‘Uşmân İbn Cinnî, *el-Ḥaşâ’iş*, tah. Muḥammed ‘Ali en-Neccâr (Beyrut: ‘Âlemu l-Kutub, tsz.), c.2, s.114.

¹⁹ El-Cevherî, *eş-Şihâh*, c.4, s.1471.

²⁰ İbnu l-Eşîr, *en-Nihâye fî Ğarîbi l-Ḥadiş ve l-Eşer*, c.2, s.144.

²¹ Ebû l-Ḥasen b. Sîde el-Mursî, *el-Muḥaşşas*, tah. Ḥalîl İbrâhîm Ceffâl (Beyrut: Dâru İhyâ’i t-Turâşî l-’Arabî, 1996), c.1, s.231; İbn Fâris, *Mu’cemu Mekâyîsi l-Luġa*, c.2, s.213.

²² Klasik lügatlerde bu kavramlar arasında genelde müşterek gibi görünen bir kullanım vardır. Ancak bu kavramların kendi aralarında da farklılıkların olduğu belirtilmiştir. Örneğin, er-Râġib el-İşfahânî, *et-ṭab’*, *es-seciyye*, *el-huluk* ve *el-’ade* sözcükleri arasındaki farklara dikkat çekmektedir. Bkz. *ez-Zer’â ilâ Mekârimi ş-Şer’â*, tah. Ebû l-Yezîd Ebû Zeyd el-’Acemî (Kahire: Dâru’s-Selâm, 2007), s.96.

bulunur. *Mehāsin* ve *mesāvī-i ahlāk* denir. *Secāyān*ın ise –hiç olmazsa şāyī‘ olan isti‘māle göre– kötüsü olmaz. *Huluk* *seciyyeden* e‘ammdir. Frenklerin bu lafzı metanet-i ahlak ve *şecā’atta* isti‘māl edişleri ‘urf-i ‘āmmı ‘urf-i hāşşa nakl kabilindedir. La Bruyere’in [ö.1696] kitab-ı meşhūrunda [Les Caractères] taşvīr ettiği aḥvāl-i nefsiyyenin çođu *secāyā-yı* kerīme olmaktan pek uzaktır.²³

Kıscacası, yaratılış yoluyla insana aktarılan ve onun karakterini oluşturan temel yapı, ahlakın klasik lügatlardaki tasavvur biçimini yansıtmaktadır. Anlaşılacağı gibi, *ḥ-l-k*’nın ‘yaratma’ anlamı ile ‘yaratılış özellikleri’ anlamı arasında tematik bir benzerlik vardır; dolayısıyla ‘yaratma’dan ‘yaratılış özellikleri’ne yani ‘ahlak’a geçişin makul bir temeli bulunmaktadır; ancak bu ikincil bir ilişkilendirmedir. Zira asıl ve birincil anlam, *ḥ-l-k*’nın temel anlamları (*taḳdīr* ve pürüzsüzlük) ile yan anlamı (ahlak/karakter) arasında kurulan anlamsal ilişkide görünür hale gelmektedir. Sözelimi İbn Fāris, *aḥlāk*ın tekili olan *ḥulukun seciyye* anlamına geldiğini belirtmekte ve bunu şöyle temellendirmektedir: “Çünkü *seciyye* sahibine (doğuştan/yaratılıştan) bu (nitelikler) takdir edilmiştir” (*li-enne şāhibehū ḳad ḳuddira ‘aleyhi*).²⁴

Benzer bir semantik irtibat İbn Cinnī (ö.392/1002) tarafından da kurulmuştur. Ona göre, Arapların *ḥuluku’l-insān* sözündeki *ḥuluk*, ‘şu nesneyi düzleştirdim’ ve ‘pürüzsüz/düz kaya’ gibi kullanımlardan gelmektedir. Bu durumda “*ḥuluku’l-insān* tamlamasının anlamı şudur: İnsanın *ḥuluku*, insan için (önceden) *taḳdīr* ve *tertib* edilen şeydir; öyle ki insanın *ḥuluku*, sabitleşmiş ve şüpheden arınmış bir durum gibidir.”²⁵ İbn Cinnī’ye göre “Allah *ḥalkı* (bedenî yapıyı) ve *ḥulku* (ahlakî yapıyı) belirlemiştir” (*ḳad ferağa ‘llāhu mine ‘l-ḥalk ve ‘l-ḥulḳ*) şeklindeki rivayet²⁶ de buna işaret etmektedir.²⁷

İbn Cinnī’nin kaydettiği rivayet aynı zamanda *ḥalk* ile *ḥulḳ* arasındaki sıkı münasebete göndermede bulunmaktadır. İki sözcük arasında yazılış, okunuş ve köken bakımından ne kadar yakın bir morfolojik/etimolojik münasebet varsa, insanın dış yapısı ve yaratılışı (*ḥalk*) ile iç yapısı ve karakteri (*ḥulḳ*) arasında da o kadar sıkı bir ontolojik münasebet vardır. Bu,

²³ Bābānzāde’ye ait bu tespitler, onun Fransızcadan çevirdiği kitapta mütercim notu olarak yer almaktadır. Bkz. Georges L. Fonsegrive, *Mebādī-i Felsefeden Birinci Kitap: ‘İlmu’-n-Nefs*, terc. Bābānzāde Ahmed Na’ım (İstanbul: Ma’ārif-i ‘Umūmiye Nezareti, 1331), s.55 dn.1 (İtalik vurgular bize aittir). Krş. İsmail Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2005), s.195.

²⁴ İbn Fāris, *Mu’cemu Mekāyisi ‘L-Luğa*, c.2, s.213.

²⁵ İbn Cinnī, *el-Ḥaşā’iş*, c.2, ss.113-114.

²⁶ Benzer lafızlarla bkz. Ebū’l-Ḥasen ‘Alī b. ‘Umer b. Ahmed ed-Dāraḳuṭnī, *es-Sunen*, tah. Şu’ayb el-Arna’ūt ve diđerleri (Beirut: Muessesetu’r-Risāle, 2003), c.5, s.356, no.4448.

²⁷ İbn Cinnī, *el-Ḥaşā’iş*, c.2, ss.113-114.

aslında bir ‘bütün’ olarak tasavvur edilen insan fenomeninin birbirini tamamlayan iki yönünü yansıtmaktadır. Buna göre ahlak, insanın iç dünyasına ait imkânları ifade etmekte ve insanın dış/fiziksel yapısı ile irtibatı bulunmaktadır.²⁸ Er-Râgib el-İşfahânî (ö.5./11.yy) şöyle demiştir: “*Halk* ve *hulk*, asıl olarak aynıdır; ancak *halk* göz (*başar*) ile idrak edilebilen hey’et, şekil ve suretlere; *hulk* ise gönül (*başıra*) ile idrak edilen kuvve ve seciyelere tahsis edilmiştir.”²⁹

Aynı zamanda klasik ahlak tasavvurunu da yansıtan bu belirlemeler, ahlakın ‘sözlük’ anlamının yanı sıra, ‘terim’ anlamıyla da örtüşen bir içerik sunmaktadır. Mesela el-Gazzâlî, (ö.505/1111), ahlakı tanımlarken önce *halk* ile *hulk*, *cesed* ile *rûh*, *eş-şüratu’z-zâhira* ile *eş-şüratu’l-bâhine* arasındaki ilişkiye değinmiş ve ahlak için –kendisinden önce yapılan–³⁰ şu tanımları zikretmiştir: “*Huluk*, nefiste kökleşmiş bir hey’ettir ki bu hey’et sebebiyle davranışlar (*ef’âl*) düşünmeye ve zorlanmaya gerek olmaksızın rahatça ve kolaylıkla ortaya çıkar.”³¹

Klasik ahlak literatüründe kabul gören bu tanım, orijin itibariyle, Grek tabip ve filozof Galen’e (ö.MS.200?) aittir.³² Galen’in ahlak tanımı İslam düşüncesinde öylesine revaç bulmuştur ki aynen veya benzer ifadelerle lügat³³ ve ıstılah kitaplarına³⁴ bile girmiştir.³⁵ Bu tanımda mündemiç ahlak anlayışına göre, *ahlak* ile *nefs* arasında bir irtibat vardır ve psikoloji, ahlakın temelini teşkil etmektedir.³⁶ Ahlak tek tek davranışlar değil, davranışlara kaynaklık eden ve nefiste yerleşmiş bulunan kalıcı ve sürekli psikolojik bir haldir. Davranışlar ahlakın sonucudur (*el-a’mâl neficetu’l-ahlâk*).³⁷ Bu nedenle de davranışlar, kaynaklandıkları ahlak itibariyle değer kazanır (*el-a’mâl innemâ tu’teberu bi’l-ahlâk elletî tenşe’u minhâ*).³⁸

²⁸ İbnü’l-Eşîr, *en-Nihāye fî Ğarîbi’l-Hadişi ve’l-Eşer*, c.2, s.144. Bu konuda örnekler ve ilginç anekdotlar için bkz. er-Râgib el-İşfahânî, *Muḥâḍarātu’l-Udebâ’ ve Muḥâverātu’ş-Şu’arâ’ ve’l-Buleğâ’* (Beyrut: Şeriketu Dâri’l-Erḡam, 1420), c.1, ss.340-343.

²⁹ El-İşfahânî, *ez-Zer’â ilâ Mekârimi’ş-Şer’â*, s.96.

³⁰ Mesela bkz. İbn Miskeveyh, *Tehzîbu’l-Ahlâk*, tah. İbnü’l-Haḡîb (Kahire: Mektebetu’ş-Şekâfeti’ d-Dîniyye, tsz.), s.41.

³¹ Ebü Hâmid el-Gazzâlî, *İhyâ’u ‘Ulûmi’ d-Dîn* (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, tsz.), c.3, s.53.

³² Muḥammed ‘Âbid el-Câbirî, *el-‘Aḡlu’l-Ahlâkiyyu’l-‘Arabî* (ed-Dâru’l-Beydâ’: Dâru’n-Neşri’l-Mağribiyye, 2001), ss.280-283.

³³ Mesela bkz. Mütercim ‘Âşim Efendi, *Kâmûs Tercemesi*, c.3, s.837.

³⁴ Mesela bkz. et-Tehânevî, *Keşşâfu İştilâhâti’l-Funûn* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1988), c.2, s.64.

³⁵ El-Câbirî, *el-‘Aḡlu’l-Ahlâkiyyu’l-‘Arabî*, ss.280-284.

³⁶ İlhan Kutluer, *İslam’ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1996), s.175.

³⁷ El-Gazzâlî, *İhyâ’u ‘Ulûmi’ d-Dîn*, c.2, s.357.

³⁸ Şâh Veliyyullah ed-Dihlevî, *Hucetullâhi’l-Bâlîğa*, tah. es-Seyyid Sâbiḡ (Beyrut: Dâru’l-Cil, 2005), c.2, s.195.

Yukarıda aktarılan malumatta vurgulanan bir diğer nokta, insanın hem yaratılış özelliklerinin (*halk*), hem de bu yaratılışa bağlı karakter ve huylarının (*hulk*) insanda yerleşik, kökleşmiş ve sabit bir halde bulunduğu kabulüdür. Buna göre her bir insan tekinin fiziksel ve ahlaksal yapısına ait özellikleri, o daha gözlerini dünyaya açmadan önce *taqdîr* edilmiştir.³⁹ İnsanın yeryüzü serüveni başladıktan sonra ise dışsal yapısını oluşturan bedensel nitelikleri gibi içsel yapısında kökleşmiş ahlaksal nitelikleri de değişime kapalı gibi algılanmaktadır. Bu, ahlakın yukarıda anılan sözlük anlamında da mündemiç olan bir algıdır. Klasik ahlak düşüncesinin en eski ve renkli tartışmalarından birisi olan ‘ahlakın değişmesinin imkânı’ sorununun temelinde yine bu tasavvur yatmaktadır. Gerek ahlakın sabit ve değişken yönü, gerekse insanın dışı ile içi arasındaki irtibat, klasik tıp biliminin ve ahlak felsefesinin ortak konuları arasında yer almış ve detaylandırılmıştır.⁴⁰

Klasik sözlüklerde insanın yaratılış ve kişilik özelliklerinin kaynağı olarak atıfta bulunulan sözcükler *huluk* kelimesinden ibaret değildir. İbn Sîde (ö. 458/1066), *el-Muḥaṣṣaṣ* adlı, konulara göre tertip edilmiş lügatinde *el-Ġarāʾiz* başlıklı bir bölüm açmış ve burada insanın yaratılışına ve doğasına işaret eden sözcükler hakkında bilgiler vermiştir.⁴¹ İbn Cinnî de *el-Ḥaṣāʾiṣ*’inde kökleri ve yapıları değişik olduğu halde anlamları yakın olan sözcükler bağlamında şu kelimelerin *huluk* ile yakın anlamlı olduğunu kaydetmiştir: *el-ḥalīka*, *es-seciyye*, *eṭ-ṭabīʿa*, *en-naḥīte*, *el-ġarīze*, *es-selīka*, *eḍ-ḍarībe*, *es-secīḥa*, *es-surcūḥa*, *es-sircīce*, *en-nicār*, *el-merin*.⁴² Bu kavramların genelde müşterek gibi görünen bir kullanım alanı olduğu düşünülse de kendi aralarında bazı nüansların olduğu belirtilmiştir. Er-Rāġib el-İṣfahānī, ilgili kavramlar arasındaki farkları şöyle dile getirmiştir:

Eṭ-ṭabʿ, *eṭ-ṭabīʿa*, *eḍ-ḍarībe*, *en-naḥītiyye*, *en-necr* ve *el-ġarīze* sözcükleri insanda yaratılıştan gelen ve değişmesi mümkün olmayan *kuḅvenin* adıdır. *Ṣīme* kelimesi *ġarīzenin* üzerinde bulunduğu halin ismidir. *Seciyye* ise insanın üzerinde sükûn bulduğu şeyin adıdır. Bu kavramların hepsi, ekseriyetle ‘değişmesi mümkün olmayan şeylerde’ kullanılır. *ʿĀde[t]*, fiil (etki) ve infialin (edilgi) tekrarının adıdır. *ʿĀde[t]* sayesinde ahlak kemale erer. *ʿĀde[t]*in, insandaki potansiyel (bilkuḅve) özelliklerin davranış olarak

³⁹ Bu konudaki çağdaş tartışmalar için bkz. Caner Taslaman, *Ahlāk, Felsefe ve Allah* (İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2014), ss.25-28.

⁴⁰ Bu konuda farklı geleneklere ait metinler üzerinden karşılaştırmalı bir çalışma için bkz. Hümeyra Özturan, *Ahlāk Felsefesinin Temel Problemleri: Seçme Metinler* (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2015).

⁴¹ İbn Sîde, *el-Muḥaṣṣaṣ*, c.1, s.231.

⁴² İbn Cinnî, *el-Ḥaṣāʾiṣ*, c.2, ss.113-114.

(bilfiil) ortaya çıkmasını kolaylaştırmanın dışında bir etkisi yoktur. *Seciyyenin* ise yaratıldığı şeyin tersine sürüklenmesi mümkün değildir; zira *seciyye* yaratıcı (*hâlik*) olan Allah'ın fiili, *'āde[t]* ise yaratılmış (*mahlūk*) olan insanın fiilidir. Yaratılmışın fiili, yaratıcının fiilini iptal edemez; ancak o, *'āde[t]*i öyle takviye eder ki *'āde[t]* sanki *seciyye* addedilir. Bu açıdan bakılarak “*'Āde[t]* insanın ikinci doğasıdır” denmiştir.⁴³

Kişilik ve karakter özelliklerine atıfta bulunan ve ilk bakışta müşterek bir içeriğe sahip olduğu düşünülen kavramlar, kendi içinde benzeşik alt unsurlar ve ayrıştırılması kolay olmayan nüanslar içerir.⁴⁴ Bu, özellikle *huluk/ahlāk* sözcüğünün geçtiği dinî metinlerin anlamını belirlemede bir sorun olarak kendini gösterir. Zira metinlerde geçen *huluk/ahlāk* sözcüğünün “doğuştan gelen kişilik ve karakter özellikleri” için mi yoksa “sonradan kazanılabilen ve değişebilen kişilik özellikleri” için mi kullanıldığını tespit etmek kolay değildir. Yine karar vermekte zorluk çekilen bir diğer husus, *huluk/ahlāk*ın tekil ahlakî davranışları mı, topyekûn ahlakî bir hâli mi, yoksa kişilik özelliklerini mi ifade ettiğidir. Bu anlamsal ayrıntılar, metinlerin anlaşılmasında önemli bir role sahip olabilir. Er-Râgib el-İşfahânî, *huluk/ahlāk* sözcüğü bağlamında konuya kapsamlıca değinen belki de tek müelliftir. *Ez-Zer'ā ilā Mekārimi'ş-Ser'ā* adlı eserinde *huluk/ahlāk* sözcüğünün asıl olarak gönül (*başıra*) ile idrak edilen *kuvveler* için kullanıldığını belirttikten sonra –bağlama göre değişen– farklı anlamlarından söz eder ve bazı rivayetlerden örnekler getirir:

وجعل الخلق تارة للقوة الغريزية، ولهذا قال عليه الصلاة والسلام "فرغ الله من الخلق والخلق والرزق والأجل"، وتارة يجعل اسمًا للحالة المكتسبة التي يصير بها الإنسان خليقًا أن يفعل شيئًا دون شيء، كمن هو خليق بالغضب لحدة مزاجه، ولهذا خص كل حيوان بخلق في أصل خلقته، كالشجاعة للأسد، والجبن للأرنب، والمكر للثعلب. ويجعل الخلق تارة من الخلاقة وهي الملايسة⁴⁵، وكأنه اسم لما مرن عليه الإنسان من قواه بالعادة، وقد روي: "أفضل الأعمال الخلق الحسن" وروي: "ما أعطى الله

⁴³ El-İşfahânî, *ez-Zer'ā ilā Mekārimi'ş-Ser'ā*, ss.96-97.

⁴⁴ Bu konuda çağdaş kaynaklarda da bilgi ve tartışmalar bulunmaktadır. Mesela ‘şahsiyet/kişilik’ ile ‘karakter’ arasında şöyle bir farktan söz edilmiştir: ‘Şahsiyet’, bir kişiyi tanımlayan ve hem doğuştan gelen hem de sonradan kazanılan özellikleri içerirken, ‘karakter’ kalıtsal etkiler, soydan gelen özellikler ve olgunlaşmanın bütününden oluşmaktadır. Bkz. Hayati Hökekleli, “Şahsiyet,” *DİA*, c.38, s.297.

⁴⁵ Matbu nüshada aslında *el-mulābese* kelimesi geçmektedir. Ancak bu, cümle içinde anlamlı görünmemektedir. Ayrıca metinde bu sözcüğe *el-halāka* kelimesinin bir anlamı olarak işaret edilmektedir ki ilgili kökün anlamları arasında *el-mulābese* değil, *el-melāse* (الملاسة) bulunmaktadır. *H-l-k* kökünün temel anlamlarından birinin *melāsetu'ş-şey'* yani bir nesneyi düz/pürüzsüz hale getirmek ve kolaylaştırmak olduğu daha önce zikredilmişti. Bundan ötürü *el-mulābese*'nin bir istinsah hatası olması kuvvetle muhtemeldir.

أحدًا أفضل من خلق حسن" فجعل الخلق مرة للهيئة الموجود في النفس التي يصدر عنها الفعل بلا فكر. وجعل مرة اسمًا للفعل الصادر عنه باسمه، وعلى ذلك أسماء أنواعها نحو العفة والعدالة والشجاعة، فإن ذلك يقال للهيئة والفعل جميعًا، وربما تسمى الهيئة باسم، والفعل الصادر عنها باسم، كالسخاء والجود، فإن السخاء اسم للهيئة التي عليها الإنسان، والجود اسم للفعل الصادر عنها، وإن كان قد يسمّى كل واحد باسم الآخر من فضله.⁴⁶

[1.] *Huluk* bazen doğuştan gelen içsel/güdüsel yeti (*el-kuvve el-ğariziyye*) anlamında kullanılır. Hz. Peygamber (a.s.) bu nedenle “Allah *halk* (dış/bedenî yapı) ve *hulk* (iç/ahlakî yapı), *rızık* ve *ecel* konularını (belirleme işini) bitirmiştir” buyurmuştur.⁴⁷

[2.] *Huluk* bazen (doğuştan değil) sonradan kazanılmış halin adı olarak kullanılır ki bu hal sebebiyle insan başka şeyi değil de o şeyi yapmaya eğilimli/yatkın olur. Mizacındaki sertlik nedeniyle öfkeye eğilimli/yatkın olan kimse gibi. Bundan ötürü her hayvan, yaratılışının temelindeki bir huyla (*huluk*) diğerlerinden ayrılır. Aslan için cesaret, tavşan için korkaklık ve tilki için kurnazlık gibi.

[3.] *Huluk* bazen pürüzsüz ve kolay olmak (*el-melāse*) anlamındaki *el-halākadan* gelir. Bu durumda sanki *huluk*, âdet (tekrarlar ve pratikler) vasıtasıyla insanın alışkanlık edindiği yetilerin adı olur. Şu (hadis) rivayet edilmiştir: “Amellerin en faziletlisi güzel ahlakıdır.”⁴⁸ Şu da rivayet edilmiştir: “Allah bir kimseye güzel ahlaktan daha faziletli bir şey vermemiştir.”⁴⁹

[4.] *Huluk* bazen eylemlerin (*el-fi‘il*) kendisinden –düşünmeksizin– ortaya çıktığı nefisteki mevcut yapı (*el-hey‘et*) anlamında kullanılır.

[5.] *Huluk* bazen bu yapıdan sadır olan eylemin adı olarak kullanılır.

[6.] *Huluk* bazen yapı ve eylemin beraberce ismi olarak kullanılır. İffet, adalet ve şecaat böyledir.

[7.] Bazen de yapı bir adla, ondan sadır olan eylem başka bir adla isimlendirilir. *Sehā* ve *cūd* gibi. *Sehā* insanın sahip olduğu (cömertlik) yapısının, *cūd* da ondan sadır olan (cömertlik) eyleminin ismidir.

⁴⁶ El-İşfahānī, *ez-Zerī‘a ilā Mekārimi ‘ş-Şerī‘a*, ss.96-97.

⁴⁷ Rivayet Enes b. Mālik’ten merfū‘ olarak nakledilmiştir. İbn ‘Asākir, *Tārīhu Dimeşk*, tah. ‘Amr b. Ğarāme el-‘Amravī (Beyrut: Dāru’l-Fikr, 1995), c.23, s.207. Benzer içerikli bir rivayet için bkz. Muslim, *el-Cāmi‘u ‘ş-Şaḥīḥ*, el-Ķader, 4 (no.6728).

⁴⁸ El-Ħarā‘i‘i, *Mesāwī‘l-Ahlāk ve Mezmūmuhā*, tah. Muştafā b. Ebī’n-Naşr eş-Şalebī (Cidde: Mektebetu’s-Sevādī, 1993), s.163 (no.340).

⁴⁹ İbn Māce, *es-Sunen*, eṭ-Ṭıbb, 1 (no.3436).

[8.] Ayrıca bunlardan her birinin diğerinin adıyla adlandırıldığı da vakidir.

Hulukun erken dönem lügatlarda işaret edilen ve yine *takdîr* kök anlamıyla irtibatlandırılan⁵⁰ bir başka anlamı ise *alışkanlık*, *âdet* ve *gelenek* anlamıdır.⁵¹ İnsanın karakterini oluşturan temel yapının, yaratılıştan gelen özelliklerin yanı sıra, âdet ve alışkanlıklar vasıtasıyla da şekillendiği⁵² kabul edildiğinde⁵³ ahlak ile âdet/alışkanlık arasında bir bağ olduğu teslim edilir. Hatta “*el-âdetu tabî'atun sâniyetun*” (âdet insanın ikinci doğasıdır)⁵⁴ sözüyle anlatılmak istenen şudur ki âdet yani fiil ve infialin tekrar edilmesi bir şeyi yapmayı o kadar kolaylaştırır ki o sanki insanın tabiatı olur.⁵⁵ Ayrıca ahlakın ‘yerleşik hale gelmiş’ huylar için; âdet, alışkanlık ve geleneğin de ‘yerleşik hale gelmiş’ olgular için kullanıldığı düşünüldüğünde, aralarında özel bir tür semantik ilişkinin varlığı muhtemeldir. *Hulukun* ahlakî bir çağrışıma sahip olmaksızın genel anlamda âdet, alışkanlık ve gelenek anlamında kullanıldığı da varittir. Bazı hadis rivayetlerinde kimi âdet ve alışkanlıklar *huluk/ahlâk* sözcüğü ile ifade edilmiştir.⁵⁶ Bazı rivayetler ise *huluk/ahlâk* sözcüğünün *sunne* ile eşanlamı bir kullanıma sahip olduğunu gösterir.⁵⁷

⁵⁰ El-Askerî bunu şöyle ifade eder: *el-huluk: el-âdetu elle'ti ya'âduhâ el-insânü ve ye'ÿuzu nefsehu bihâ 'alâ miqdârin bi'aynihi*. Bkz. Ebü Hilâl el-Askerî, *el-Furûku'l-Luğaviyye*, s.137.

⁵¹ İbn Sîde, *el-Muhaşşas*, c.1, s.231; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, c.25, s.257.

⁵² “*Âde*’in insan üzerinde sultası vardır.” Bkz. el-İşfahânî, *Muĥâdârâu'l-Udebâ*, c.1, s.339.

⁵³ Bu, klasik ahlak düşüncesinde kabul gören bir fikirdir. Örneğin Galen, alışkanlıkların etkisiyle kazanılan huyları ikinci tabiat olarak nitelemiştir. Bkz. İlhan Kutluer, “Câlinûs,” *DİA*, c.7, ss.32-34.

⁵⁴ Bu söz edeb antolojilerinde hükemâya, tabiplere ve Hipokrat’a atfedildiği gibi anonim olarak da zikredilir. Bkz. Ebü Muhammed ‘Abdullâh b. Muslim ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Aĥbâr* (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mişiyye, 1996), c.3, s.157; Ebü ‘Umer Şihâbuddîn İbn ‘Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1404), c.8, s.25; İbn Muflih el-Makdisî, *el-Âdâbu's-Şer'iyye ve'l-Minaĥi'l-Mer'iyye*, (Beyrut: ‘Âlemu'l-Kutub, tsz.), c.3, s.129.

⁵⁵ El-İşfahânî, *el-Mufradât fî Ğaribi'l-Ķur'ân*, s.594.

⁵⁶ Örneğin bkz. ‘Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Muşannef*, tah. Hâbiburrahmân el-A'zamî (Beyrut: el-Meclisu'l-İlmî, 1403), c.11, s.441 (<http://www.hikem.net/yonetim/hadisler.asp?cmd=go&hno=MA20947>); İbn Ħanbel, *el-Musned*, c.5, s.159 (no.21451); ed-Dârimî, *el-Musnedu'l-Câmi*’i. eş-Şalât, 165 (no.1619).

⁵⁷ Örneğin el-Ħarâ'îfî'nin (ö.327/939) Ebü Eyyüb el-Enşârî'den *mevĥûf* olarak naklettiği bir rivayette şöyle denir: “Hayâ etmek, kadınlar(la evlenmek) ve güzel koku (sürünmek) peygamberlerin ahlakındandır (*min aĥlâki'l-enbiyâ' ...*).” Bkz. el-Ħarâ'îfî, *Mekârimu'l-Aĥlâk ve Me'âlîhâ ve Maĥmûdu Ħarâ'ikiĥâ*, tah. Eymen ‘Abdulcâbir el-Buĥayrî (Kahire: Dâru'l-Âfâki'l-'Arabî, 1999), s.113 (no.318). Et-Tirmizî aynı rivayeti Ebü Eyyüb el-Enşârî'den *merfû* olarak nakleder ve fakat *ahlâk* yerine *sunne* kelimesininin çoĥulu olan *sunen*’i zikreder: “Dört şey peygamberlerin sünnetlerindedir (*min suneni'l-murselin*): Hayâ etmek, güzel koku (sürünmek), misvak (kullanmak) ve evlenmek.” Bkz. et-Tirmizî, *es-Sunen*, en-Nikâĥ, 1, c.3, s.391 (no.1080). Geniş bilgi için bkz. Suat Koca, “Hadis Rivayetlerinde Ahlak Kavramı: Literal-Semantik Bir Analiz,” *İslâmî Araştırmalar* 27:2 (2016), ss.173-182.

Diğer yandan sözlüklerde *huluğa* verilen *dîn* anlamını⁵⁸ da bu kapsamda değerlendirmek mümkündür; zira *dîn*'in yaygın lügat anlamlarından biri de *âdet*dir.⁵⁹ *Dîn*, gelenek ve âdet gibi yerleşik olgularla yakın bir ilişki içindedir. Öte yandan *h-l-k* kökünün *dîn* anlamına gelmesinin yahut *dîn*'in bu kökten türeyen bir sözcükle karşılanmasının, kökün aslı anlamı olan *taqdîr* ile irtibatı vardır; zira “*dîni* Allah *taqdîr* etmiştir.”⁶⁰

Huluğun aynı zamanda âdet, alışkanlık ve gelenek gibi karşılıklarının da bulunmasını ilginç ve dikkate değer kılan, kadim Grekçe’de (*ethos*), klasik Latince’de (*moralis*) ve modern İbranice’de (*muşar*)⁶¹ ahlaki karşılamak için kullanılan sözcüklerin de âdet, alışkanlık, töre ve gelenek gibi anlamları taşımasındandır. Bugün Batı’da ve ülkemizde kullanılan *etik* (*ethics*) sözcüğü, köken olarak Grekçe *ethos* sözcüğünden gelir ve *ethos*un iki temel anlamı vardır. Bunlardan birincisi karakter, huy, yaratılış gibi ahlakî içerikli; ikincisi alışkanlık, töre ve görenek içeriklidir. *Etik* sözcüğü ile beraber akla ilk gelen kelimelerden *moral* sözcüğü ise Grekçedeki *ethos* kelimesinin Cicero (M.Ö.106-43) tarafından Latinceye uyarlanmış halidir. *Moral* sözcüğü *mos* (ç. *mores*) kelimesinden türetilmiştir ve *ethos* gibi hem karakter ve ahlak, hem de âdet ve gelenek anlamına gelmektedir.⁶²

⁵⁸ Ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, c.25, s.257. Ebû Ca’fer eṭ-Ṭahâvî (ö.321/933), *Şerhu Muşkili'l-Âşâr* adlı eserinde bazı hadislerde geçen *huluğ* kelimesinin *dîn* anlama geldiğini ileri sürmüştür. Bkz. Bkz. *Şerhu Muşkili'l-Âşâr*, tah. Şu’ayb el-Arna’ût (Beyrut: Mu’essesetu’r-Risâle, 2006), c.11, ss.262-265.

⁵⁹ El-Cevherî, *eş-Şihâh*, c.5, s.2118. Din ve âdetin anlamca yakınlığına örnek olarak, eṭ-Ṭaberî’nin, “*in hâzâ illâ huluğu-l-evvelîn*” ayetini (26/eş-Şu’arâ:137), “*illâ âdetu-l-evvelîn ve dînuhum*” şeklinde tefsir etmesi de gösterilebilir. Eṭ-Ṭaberî aynı yerde *ehl-i te’vîlden* bazılarının, ayeti “*dînu-l-evvelîn ve âdetuhum ve ahlâkühum*” şeklinde yorumladığını nakleder ki burada *dîn*, *âdet* ve *huluğ/ahlâk*’ın müteradifi olarak kullanılmıştır. Bkz. Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr eṭ-Ṭaberî, *Câmi’u'l-Beyân fî Te’vîli'l-Kur’ân*, tah. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Mu’essesetu’r-Risâle, 2000), c.19, ss.377-379.

⁶⁰ Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Vucûh ve’n-Nezâ’ir*, tah. Muhammed ‘Uşmân (Kahire: Mektebetu’s-Şekâfeti’-d-Dîniyye, 2007), s.206. 68/el-Kalem suresinin 4. ayetinde (*ve-inneke le-âlâ huluğün ‘azîm*) geçen *huluğ* sözcüğünün ahlaktan ziyade dinî bir vurgu taşıdığına dair bir inceleme için bkz. Suat Koca, “Aydınlıkta Saklanan Bir Ayet: *ve inneke le-âlâ huluğün ‘azîm* (68/el-Kalem:4) Ayeti Çerçevesinde *Huluğ* Kavramını Yeniden Düşünmek,” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 55:2 (2014), ss.27-58.

⁶¹ Reuben Alcalay, *The Complete English-Hebrew Dictionary* (Tel Aviv-Jerusalem, 1962), s.1267; Ben-Ami Scharfstein & Raphael Sappen, *English-Hebrew Dictionary* (Tel Aviv-New York, 1961), s.217.

⁶² William S. Sahaikan, *Ethics: An Introduction to Theories and Problems* (New York: Barnes & Noble Books, 1974), s.6; Alasdair McIntyre, *Erdem Peşinde*, terc. Muttalip Özcan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001), s.67; Veysel Atayman, *Etik* (İstanbul: Don Kişot Yayınları, 2005), s.7. Buna göre *etik* ve *moral* sözcükleri –nüanslar göz ardı edilirse– aynı anlama sahip sözcüklerdir ve bunlar etimolojilerine göre değil, felsefede kazanmış oldukları anlamları dikkate alınarak birbirinden ayrılmaktadır. Aralarındaki felsefî kullanım farkına gelince, *moral*, fiilen ve tarihsel olarak bireysel/toplumsal düzeyde yaşanan bir fenomen olmasına karşılık; etik, bu fenomeni ele alan, ahlak görüşlerini, öğretilerini inceleyip sınıflandıran, aralarındaki benzerlik ve farklılıkları ortaya koyan, bunları karşılaştırıp eleştiren felsefe disiplininin adıdır. Başka bir deyişle etik, pratik bir etkinlik alanı olan *moral* teorik inceleme konusu yapan felsefe disiplindir. *Moral* ahlakın kendisi, etik ise ahlakın bilgisidir. Bkz. Doğan Özlem, *Etik - Ahlak Felsefesi-* (İstanbul: İnkılâp Yayınları, 2004), ss.22-23; Annemarie Pieper, *Etüğe Giriş*, terc. V. Atayman, G. Sezer (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1999), ss.59-61.

Buraya kadar kaydedilen malumat çerçevesinde klasik sözlüklerdeki ahlaka dair temel etimolojik ve semantik mülahazaları şöyle özetleyebiliriz:

1. Ahlak, Arapça *h-l-k* kökünden gelmekte ve klasik lügatlarda çoğunlukla *huluk* (ç. *ahlāk*), bazen de *halikā* (ç. *halā'ik*) sözcükleriyle karşılanmaktadır.

2. *h-l-k* kökünün hemen bütün türevleri, bu kökün temel anlamı olan *taqdīr* ile ilişkilendirilmektedir.

3. Ahlakın yaygın olarak tanımlanan içeriği ile, *h-l-k* kökünün temel anlamı (*taqdīr*) arasında doğrudan veya dolaylı bir semantik ilişki bulunmaktadır.

4. Klasik sözlüklerde ahlak, en genel anlamıyla ‘insanın yaratılıştan gelen kökleşmiş tabiatı’ olarak kavranmakta ve her bir insan tekine ait tabiat, fitrat, mizaç, cibilliyet, şahsiyet, seciye ve huy gibi kelimelerle ifade edilen kişilik ve karakter özellikleriyle açıklanmaktadır. Ahlak bu yönüyle toplumsal değil de bireysel (ferdî) bir mahiyet arz etmektedir. Ayrıca her insan tekine özgü kişisel (şahsî) bir nitelik taşımaktadır.

5. Ahlak, insanın psikolojisiyle olduğu kadar fizyolojisiyle de ilişkilendirilmektedir. Sözlüklerde insan zâhiri ve bâtınıyla bir bütün olarak tasavvur edilmekte ve dıṣsal/bedenî yaratılış özellikleri (*halk*) ile içsel/ahlakî yaratılış özellikleri (*hulk*) arasında doğal bir irtibat kurulmaktadır.

6. Ahlakî niteliklerin belli ölçüde kişinin yaratılışıyla birlikte (doğuştan) tayin ve takdir edildiği tasavvur edilmektedir. Bu algı katı bir determinizm içermemekle beraber, zihnin doğuştan boş bir levha olduğu ve bireyin doğuştan ahlakî özelliklere sahip olmadığı yönündeki yaklaşımla çelişmektedir.

7. Sözlüklerde tebarüz eden anlayışa göre insanın dıṣsal/fiziksel yaratılış özelliklerinin (*halk*) yanısıra, içsel/ahlaksal yaratılış özellikleri (*hulk*) de insanda yerleşik, kökleşmiş ve sabit halde bulunmaktadır. Bu anlayış, ahlakî huyların ve niteliklerin değişip değişmeyeği konusundaki kadim tasavvur ve tartışmaların sözlüklere yansması gibi görünmektedir.

8. Ahlak, hem sözlük hem de terim anlamıyla karakter olgusunu zemin almakta ve erdem düşüncesine dayalı klasik ahlak anlayışına göndermede bulunmaktadır. Bu itibarla ahlakın klasik Arapça lügatlerdeki ‘sözlük’ anlamı ile klasik ahlak düşüncesindeki ‘terim’ anlamı arasında yakın bir irtibat bulunmaktadır. Buna göre çağdaş dönemde ahlaka yönelik ‘değerler manzumesi’, ‘ilkeler bütünü’, ‘görevler ilmi’ gibi tanımlamaların, etimolojik bir kökene dayanarak değil de felsefî sistemlerin türüne ve ilkelerine dayanarak vücut bulduğu anlaşılmaktadır.

9. Ahlakı karşılamak için kullanılan Arapça *huluk*, Grekçe *ethos*, Latince *moralis* ve İbranice *muşar* sözcükleri zaman zaman *âdet*, *alışkanlık* ve *gelenek* anlamlarını karşılamak için de kullanılmışlardır. Ahlak ile bu anlamlar arasında muhtemel semantik bir ilişkidir söz etmeye imkân veren ortak unsurlar vardır.

10. Ahlak sözcüğüne dair klasik sözlüklerdeki filolojik malumat, ahlağın yer aldığı metinlerin anlaşılması için semantik bir zemin hazırlamaktadır. Ahlağın sözlüklerdeki anlamı ve algılanışı, bu sözcüğün klasik dinî, felsefî ve edebî metinlerdeki kullanımında içkin durumdadır.

KAYNAKÇA

- ‘Abdurrazzāk b. Hemmām. *el-Muşannef*. 10 c. Tah. Ḥabīburrāḥmān el-A‘zamī. Hind: el-Mecelisü’l-‘İlmî; Beyrut: el-Mektebu’l-İslāmî, 1403.
- Alcalay, Reuben. *The Complete English-Hebrew Dictionary*. Tel Aviv-Jerusalem, 1962.
- el-‘Askerî, Ebū Hilāl Ḥasen b. ‘Abdillāh b. Sehl. *el-Furūku’l-Luğaviyye*. Kahire: Dāru’l-‘İlm ve’ş-Şekāfe, tsz.
- *el-Vucūh ve’n-Nezā’ir*. Tah. Muḥammed ‘Uşmān. Kahire: Mektebetü’ş-Sekāfeti’d-Dinīyye, 2007.
- Atayman, Veysel. *Etik*. İstanbul: Don Kişot Yayınları, 2005.
- el-Cābirî, Muḥammed ‘Ābid. *el-Aḳlu’l-Aḥlākīyyu’l-‘Arabî*. Ed-Dāru’l-Beydā’: Dāru’n-Neşri’l-Mağribiyye, 2001.
- el-Cevherî, Ebū Naşr İsmā’îl b. Ḥammād. *eş-Şihāh: Tācu’l-Luğa ve Şihāhu’l-‘Arabīyye*. 6 c. Tah. Aḥmed ‘Abdulğafūr ‘Atfār. Beyrut: Dāru’l-‘İlm li’l-Melāyîn, 1987.
- ed-Dāraḳuṭnî, Ebū’l-Ḥasen ‘Alî b. ‘Umer b. Aḥmed. *es-Sunen*. 5 c. Tah. Şu‘ayb el-Arna’üt ve diğeri. Beyrut: Mu’essesetu’r-Risāle, 2003.
- ed-Dārimî, Ebū Muḥammed ‘Abdullāh. *el-Musnedu’l-Cāmi’*. Tah. Nebîl b. Hāşim el-Gamrî. Beyrut: Dāru’l-Beşā’iri’l-İslāmiyye, 2013.
- Demirdöven, Necla Yasdıman. “Arapça Sözlüklerde (ك ل ح) H-L-K Kökü Türevleri ve Verilen Kur’an Ayeti Örneklerinin Mukayesesi,” *EKEV Akademi Dergisi* 19:63 (2015), ss.243-286.
- ed-Dihlevî, Şāh Veliyyullāh. *Huccetullāhi’l-Bālīga*. 2 c. Tah. es-Seyyid Sābiḳ. Beyrut: Dāru’l-Cil, 2005.
- Ebū’l-Bekā’ el-Kefevî & Eyyüb b. Mūsā el-Ḥuseynî. *el-Kullīyyāt*. Tah. ‘Adnān Dervîş ve Muḥammed el-Mışrî. Beyrut: Mu’essesetu’r-Risāle, 1998.
- el-Ġazzālî, Ebū Ḥāmid. *İḥyā’u ‘Ulūmi’d-Dîn*. 4 c. Beyrut: Dāru’l-Mā’rife, tsz.
- el-Ḥarā’itî, Ebū Bekr Muḥammed b. Ca’fer. *Mekārimu’l-Aḥlāk ve Me’ālīhā ve Maḥmūdu Tarā’iḳihā*. Tah. Eymen ‘Abdulcābir el-Buḥayrî. Kahire: Dāru’l-Āfāḳi’l-‘Arabî, 1999.
- *Mesāvi’l-Aḥlāk ve Mezmūmuhā*. Tah. Muştafā b. Eb’r-n-Naşr eş-Şelebî. Cidde: Mektebetü’s-Sevādî, 1993.

- Ḥalīl b. Aḥmed. *Kitābu'l-Ayn*. 8 c. Tah. Mehdī el-Maḥzūmī ve İbrāhīm es-Sāmerrāī. Beyrut: Dāru Mektebeti'l-Hilāl, tsz.
- Hökelekli, Hayati. “Şahsiyet,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.38, ss.297-298.
- İbn 'Asākir, Ebū'l-Kāsim 'Alī b. el-Ḥasen. *Tārīhu Dimeşk*. 80 c. Tah. 'Amr b. Ğarāme el-'Amravī. Beyrut: Dāru'l-Fikr, 1995.
- İbn Cinnī, Ebū'l-Feṭḥ Uşmān. *el-Ḥaşā'ış*. 3 c. Tah. Muḥammed 'Ali en-Neccār. Beyrut: 'Ālemu'l-Kutub, tsz.
- İbn Fāris, Ebū'l-Ḥuseyn Aḥmed. *Mu'cemu Mekāyisi'l-Luġa*. 6 c. Tah. 'Abdusselām Muḥammed Hārun. Beyrut: Dāru'l-Fikr, 1979.
- İbn Ḥanbel, Aḥmed. *el-Musned*. 6 c. Kahire: Mu'essesetu Kurtuba, tsz.
- İbn Kuteybe, Ebū Muḥammed 'Abdullāh b. Muslim ed-Dīneverī. *Uyūnu'l-Aḥbār*. 4 c. Tah. Yūsuf 'Alī Ṭavīl. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1986.
- İbn Māce, Ebū 'Abdillāh Muḥammed b. Yezīd. *es-Sunen*. Tah. 'İmād eṭ-Ṭayyār, Yāsir Ḥasan, 'İzzuddīn Dillī. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risāle, 2013.
- İbn Miskeveyh, Ebū 'Alī 'Aḥmed b. Muḥammed b. Ya'kūb. *Tehzību'l-Aḥlāk*. Tah. İbnu'l-Ḥaṭīb. Kahire: Mektebetu's-Şekāfeti'd-Dīniyye, tsz.
- İbn Muflih, Ebū 'Abdillāh Şemsuddīn el-Maḥdisī. *el-Ādābu's-Şer'iyye ve'l-Minaḥi'l-Mer'iyye*. Beyrut: 'Ālemu'l-Kutub, tsz.
- İbn Sīde, Ebū'l-Ḥasen el-Mursī. *el-Muḥaşşaş*. 5 c. Tah. Ḥalīl İbrāhīm Ceffāl. Beyrut: Dāru İḥyā'it-Turāsī'l-'Arabī, 1996.
- İbnu'l-Eşīr, Ebū's-Se'ādāt Mecduddīn el-Mubārak el-Cezerī. *en-Nihāye fī Ğarībi'l-Ḥadiş ve'l-Eşer*. 5 c. Tah. Ṭāhir Aḥmed ez-Zāwī ve Maḥmūd Muḥammed eṭ-Ṭanāhī. Beyrut: el-Mektebetu'l-İlmiyye, 1979.
- Koca, Suat. “Aydınlıkta Saklanan Bir Ayet: ve inneke le-'alā ḥuluḳin 'azīm (68/el-Ḳalem:4) Ayeti Çerçevesinde *Ḥuluk* Kavramını Yeniden Düşünmek,” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 55:2 (2014), ss.27-58.
- “Hadis Rivayetlerinde Ahlak Kavramı: Literal-Semantik Bir Analiz,” *İslāmî Araştırmalar* 27:2 (2016), ss.173-182.
- Kutluer, İlhan. *İslam'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.
- “Cālīnūs,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.7, ss.32-34.
- MacIntyre, Alasdair. *Erdem Peşinde*. Terc. Muttalip Özcan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001.
- Muslim b. el-Ḥaccāc, Ebū'l-Ḥuseyn el-Ḳuşeyrī. *el-Cāmi'u's-Şaḥīḥ*. Tah. 'İzzuddīn Dillī, 'İmād eṭ-Ṭayyār, Yāsir Ḥasan. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risāle, 2013.
- Mutercim 'Aşim Efendi. *Kāmūs Tercumesi: el-Okyānūsü'l-Basīṭ fī Tercemeti'l-Kāmūsü'l-Muḥīṭ*. 3 c. İstanbul: Bahriye Matbaası, 1305.
- Özlem, Doğan. *Etik –Ahlak Felsefesi–*. İstanbul: İnkılâp Yayınları, 2004.
- Özturan, Hümeýra. *Ahlāk Felsefesinin Temel Problemleri: Seçme Metinler*. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2015.
- Pieper, Annemarie. *Etiğe Giriş*. Terc. Veysel Atayman ve Gönül Sezer. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1999.
- er-Rāġib el-İşfahānī, Ebū'l-Kāsim Ḥuseyn b. Muḥammed. *el-Mufradāt fī Ğarībi'l-Ḳur'ān*. Tah. Şafvān 'Adnān Dāvūdī. Dimeşk: Dāru'l-Ḳalem; Beyrut: ed-Dāru's-Şāmiyye, 1412.

- . *Muḥāḍarātu'l-Udebā' ve Muḥāverātu'ş-Şu'arā' ve'l-Bulegā'*. Beyrut: Şeriketu Dāri'l-Erkam, 1420.
- . *ez-Zerī'a ilā Mekārimi'ş-Şerī'a*. Tah. Ebū'l-Yezīd Ebū Zeyd el-'Acemī. Kahire: Dāru's-Selām, 2007.
- Sahaikan, William S. *Ethics: An Introduction to Theories and Problems*. New York: Barnes & Noble Books, 1974.
- Scharfstein, Ben-Ami & Raphael Sappen. *English-Hebrew Dictionary*. Ed. Zevi Scharfstein. Tel Aviv-New York, 1961.
- Schmid, H. H. "קלל-*hlq*," Ernst Jenni, Claus Westermann (ed.), *Theological Lexicon of the Old Testament*. İng. terc. Mark E. Bidlle (Peabody, MA: Hendricson Publisher, 1997) içinde, c.1, s.432.
- eṭ-Ṭaberī, Ebū Ca'fer Muḥammed b. Ceṣr. *Cāmi'u'l-Beyān fī Te'vīli'l-Ḳur'ān*. 24 c. Tah. Aḥmed Muḥammed Şākir. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risāle, 2000.
- eṭ-Ṭahāvī, Ebū Ca'fer Aḥmed b. Muḥammed b. Selāme. *Şerḥu Muşkilī'l-Āşār*. 16 c. Tah. Şu'ayb el-Arna'ūṭ. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risāle, 2006.
- Taslaman, Caner. *Ahlāk, Felsefe ve Allah*. İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2014.
- et-Tehānevī, Muḥammed b. 'Alī. *Keşşāfu İştihāti'l-Funūn*. 2 c. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1988.
- Theological Dictionary of the Old Testament*, ed. G. Johannes Botterweck, Helmer Ringgren, Almanca'dan terc. David E. Green. Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 1980.
- et-Tirmizī, Muḥammed b. 'İsā. *es-Sunen*. Tah. 'İzzuddīn Dīlī, 'İmād eṭ-Ṭayyār, Yāsir Ḥasen. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risāle, 2013.
- Ünver, Mustafa. "Kur'an'da Yaratma Konulu Bir Kavram: Haleqa," *İslâmî Araştırmalar* 15:4 (2002), ss.497-511.
- ez-Zebīdī, Ebū'l-Feyd el-Murtaḍā. *Tācu'l-'Arūs min Cevāhiri'l-Ḳāmūs*. 40 c. Beyrut: Dāru'l-Hidāye, tsz.

